

З’явы полісеміі ў прыродазнаўчай тэрміналогіі

А. М. Палуян

Пад полісеміяй прынята лічыць здольнасць слова мець адначасова, у сінхронным плане, некалькі значэнняў, г.зн. абазначаць розныя класы прадметаў, з’яў, прымет і адносін.

Праблема мнагазначнасці была і застаецца прадметам асаблівай увагі лінгвістаў. Пакуль што няма адзінства поглядаў на мнагазначнасць слова, на характар сувязей паміж асобнымі значэннямі ў яго структуры. Адны даследчыкі (А. А. Патабня, Л. У. Шчэрба) адмаўляюць магчымасць існавання ў мове полісеміі і ўсе выпадкі называння розных прадметаў і з’яў адным гукавым комплексам адносяць да аманіміі. Некаторыя (Р. Я. Якабсон), прызнаючы полісемію, значэнні мнагазначнага слова аб’ядноўваюць адным «агульным значэннем».

Большасць навукоўцаў (В. С. Ахманова, В. У. Вінаградаў, С. П. Сухоцін, А. А. Уфімцава, Д. М. Шмялёў) разглядаюць мнагазначнасць як рэальную з’яву (адным словам можа перадавацца некалькі звязаных паміж сабой значэнняў), а асобныя значэнні полісемантычнага слова часцей называюць «лексіка-семантычнымі варыянтамі» (У. А. Звягінцаў, М. В. Нікіцін, А. І. Смірніцкі, А. А. Уфімцава).

Па-рознаму ацэньваецца даследчыкамі з’ява мнагазначнасці ў тэрміналогіі.

З аднаго боку, функцыянальным прызначэннем тэрміналагічных знакавых сістэм з’яўляецца моўнае выражэнне прадметна-лагічных адносін паміж паняццямі пэўнай галіны ведаў. Таму адпаведнасць знака і пазначанага ў тэрміналагічнай сістэме павінна быць адзначнай. Але «сістэма выкарыстоўвае моўны знак і функцыянуе па законах натуральнай мовы, таму ўсе тэндэнцыі моўнага знака, у прыватнасці, тэндэнцыя да полісеміі, у тэрміне патэнцыяльна захоўваецца і рэалізуецца ў тых выпадках, дзе для гэтага ўзнікаюць умовы» [10, с.59].

Адмоўна адносіліся да полісеміі ў тэрміналогіі Р. А. Будагаў, А. А. Рэфармацкі, у сучасны перыяд – С. М. Бурдзін, Н. Б. Мячкоўская, паколькі, на іх думку, пры наяўнасці мнагазначнасці тэрміны губляюць першасную і важную функцыю адрознення [2, с.30]; адзначная суаднесенасць паміж пазначаным і пазначальным забяспечвае неабходную дакладнасць інфармацыі ў навуцы, а таму добрыя тэрміны павінны быць «адмежаваны» ад полісеміі і экспрэсіўнасці [7, с.111].

З другога боку, многія навукоўцы характарызуюць полісемію ў тэрміналогіі як з’яву непазбежную і заканамерную, паколькі спецыяльная лексіка як падсістэма агульналітаратурнай мовы падвяргаецца тым жа лексіка-семантычным працэсам, якія ўласцівы мове ў цэлым (В. С. Ахманова, В. П. Даніленка, У. З. Кацелава, І. С. Квітко, Р. Ю. Кобрын).

Мы разглядаем адзначнасць тэрміна не як факт, а «як тэндэнцыю развіцця тэрміналогіі сучасных галін ведаў і як адзін з накірункаў упарадкавання тэрмінасістэмы» [5, с.17].

Пад з’явай полісеміі ў тэрміналогіі мы разумеем «суаднесенасць аднаго тэрміна больш чым з адным паняццем у межах аднаго ці некалькіх прылеглых адно да аднаго тэрміналагічных палёў» [5, с.45].

Прыватнымі выпадкамі пераносу значэнняў з’яўляюцца метафара (перанос на аснове падабенства), метанімія (перанос на аснове сумежнасці) і сінекдаха (перанос на аснове колькасных і рода-відавых адносін).

Строгая логіка-семантычныя межы тэрміна стрымліваюць праяўленне полісеміі ва ўсім яе аб’ёме. У прыватнасці, тэрміны могуць утварацца на аснове метафарычнага пераносу значэння агульнаўжывальнага слова: *абгортка* 'тое, чым абгорнута што-небудзь' і 'дробныя верхавінкавыя лісцікі, якія шчыльным покрывам акружаюць суквецце, а потым і плод у некаторых раслін' [ТСБМ, 1, с. 43]; *багамол* 'набожны чалавек, які многа моліцца, ходзіць

на багамолле' і 'атрад драпежных насякомых паўднёвых краін' (назва дадзена па знешнім выглядзе, які нагадвае позу чалавека ў час малення) [ТСБМ, 1, с. 321]; **гідра** 'у старажытна-грэчаскай міфалогіі – шматгаловая змяя, у якой на месцы адсечаных галоў вырасталі новыя' і 'дробная бесхрыбетная кішачнаполасцевая прэснаводная жывёліна са шчупальцамі вакол рота' [ТСБМ, 2, с. 49], але ўнутры спецыяльнай лексікі метафарычная мнагазначнасць не развіваецца.

Тэрміналагічная мнагазначнасць часцей з'яўляецца вынікам пераносу значэння на аснове метаніміі. Для прыродазнаўчай тэрміналогіі характэрны перанос значэння на аснове прасторавай або лагічнай сумежнасці па мадэлях:

назва расліны – назва яе плоду: **абрыкос** 'паўднёвае плодовае дрэва сямейства ружакветных' і 'плод гэтага дрэва чырвона-жоўтага колеру з буйной костачкай, салодкі, мясісты' [ТСБМ, 1, с. 73]; **буякі** 'куставая нізкарослая ягадная расліна сямейства бруснічных, якая расце ў нізкіх лясных месцах' і 'цёмна-сінія з шызым налётам кісаватыя на смак ягады гэтай расліны' [ТСБМ, 1, с. 428]; **журавіны** 'ягадная вечназялёная расліна сямейства бруснічных, якая расце на мохавых балотах' і 'чырвоныя кіслыя ягады гэтай расліны' [ТСБМ, 2, с. 260]; **кавун** 'расліна сямейства гарбузовых з ляжачымі сцёбамі і вялікімі салодкімі пладамі' і 'круглы сакавіты плод гэтай расліны з салодкай мякаццю чырвонага колеру' [ТСБМ, 2, с. 571]; **сланечнік** 'аднагадовая травяністая расліна сямейства складанакветных з буйным жоўтым суквеццем на высокім сцябле' і 'насенне гэтай расліны, якое ядуць як ласунак' [ТСБМ, 5(1), с.198]; **чарніцы** 'куставая ягадная расліна сямейства бруснічных' і 'саладкаватыя чорна-сінія плады гэтай расліны' [ТСБМ, 5(2), с. 300];

назва плода – назва расліны: **арэх** 'плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы' і 'дрэва або куст, на якім растуць такія плады' [ТСБМ, 1, с.272];

назва расліны – назва матэрыялу ці вырабу, атрыманага з яе: **асіна** 'лісцевае дрэва сямейства вярбовых з зеленавата-шэрай гладкай карой' і 'драўніна гэтага дрэва' [ТСБМ, 1, с.279]; **арэшына** 'лісцевае дрэва сямейства бярозавых, на якім растуць плады, вядомыя пад назвай лясных арэхаў' і 'драўніна гэтага дрэва; матэрыял' [ТСБМ, 1, с.273]; **дуб** 'буйное лісцевае дрэва сямейства букавых з моцнай драўнінай і пладамі жалудамі' і 'драўніна гэтага дрэва' [ТСБМ, 2, с.205]; **лён** 'травяністая расліна сямейства лёнавых, са сцяблоў якой атрымліваюць валакно, а з семя – алей' і 'валакно, якое вырабляецца са сцяблоў гэтай расліны' [ТСБМ, 3, с.41]; **ліпа** 'лісцевае дрэва сямейства ліпавых з сэрцападобнымі пілаватымі лістамі і жаўтаватымі духмянымі кветкамі' і 'драўніна гэтага дрэва; матэрыял' [ТСБМ, 3, с.47];

назва сукупнасці раслін – назва месца, дзе яны растуць: **журавіннік** 'паўзучыя сцяблы журавін' і 'месца, якое зарасло журавінамі' [ТСБМ, 2, с.260]; **чарнічнік** 'сцёблы, кусцікі, на якіх растуць чарніцы' і 'месца, парослае кустамі чарніц' [ТСБМ, 5(2), с.300];

назва месца – назва жывых істот: **вырай** 'цёплы край, куды вялятаюць на зіму пералётныя птушкі' і 'чарада пералётных птушак' [ТСБМ, 1, с.569]; **мурашнік** 'надземная частка жылля мурашак у выглядзе кучы, капца зямлі, лісцяў і г.д.' і 'мурашкі, якія жывуць у такім жыллі' [ТСБМ, 3, с.182].

Для прыродазнаўчай тэрміналогіі характэрны выпадкі катэгарыяльнай мнагазначнасці, «якая заключаецца ў тым, што ў змест адпаведнага дадзенаму тэрміну паняцця ўваходзяць прыкметы, што належаць адначасова некалькім катэгорыям» [4, с.40], а ў кожным канкрэтным выпадку «рэалізуецца толькі адно з катэгарыяльных значэнняў, аналагічна таму, як у залежнасці ад кантэкставых умоў слова рэалізуе адно са сваіх значэнняў, г. зн. выступае ў асобным лексіка-семантычным варыянце» [9, с.77]. Напрыклад, тэрмін **ледастаў** абазначае 'працэс утварэння на паверхні вадаёма або вадацёка нерухомага ледзянога покрыва', а таксама 'перыяд, на працягу якога назіраецца нерухомае ледзяное покрыва на рацэ, вадаёме' [ГПТ, с.168]: «Самы працяглы **ледастаў** бывае на рэках басейна заходняй Дзвіны... На поўдні рэспублікі ў асобныя гады **ледастаў** можа не ўтварацца» [Геагр. Бел., с.128]; **абрэзка** 'дзеянне паводле дзеяслова абрэзваць – абрэзаць' [ТСБМ, 1, с.75] і 'прыём догляду за плодо-

вымі і дэкаратыўнымі раслінамі' [ЭПБел, 1, с.20]; **азеляненне** 'комплекс мерапрыемстваў па стварэнню і выкарыстанню зялёных насаджэнняў у населеных пунктах' і 'сістэма зялёных насаджэнняў населеных пунктаў' [ЭПБел, 1, с. 43].

Наяўнасць у тэрміна некалькіх значэнняў абумоўлена яго функцыянаваннем у розных падсістэмах прыродазнаўчай тэрміналогіі: **аблітэрацыя** 1) 'зарастанне поласці або прасвету якога-небудзь трубчастага органа ў чалавека і жывёл' (тэрмін анатоміі і марфалогіі жывёл і чалавека); 2) 'сплюшчванне раслінных клетак і тканак, напр. пры разрастанні сцябла ў таўшчыню' (тэрмін анатоміі і марфалогіі раслін) [Бул., 1, с.12]; **анастамоз** 1) анат. 'злучэнне паміж валакністымі ўтварэннямі (нервамі, мышцамі) і крывяноснымі або лімфатычнымі сасудамі' (тэрмін анатоміі і марфалогіі жывёл і чалавека); 2) 'з'яднанне трубчастых структур, напр. жылак у лістах, гіфаў у грыбоў' (тэрмін анатоміі і марфалогіі раслін) [Бул., 1, с.89]; **дзічка** 1) у садоўніцтве 'маладое дрэўца, якое вырошчваюць з насення на прышчэпу, ці самасейнае; 2) у лесаводстве '2-3-гадовае дрэўца, якое вырасла ў лесе з насення і выкарыстоўваецца як пасадачны матэрыял' [ЭПБел, 2, с.181].

Полісемія назіраецца ў тэрмінах, якія побач з асноўным значэннем развіваюць і рэалізуюць прыватны варыянт гэтага значэння: **азіс** 'месца ў пустынях і паўпустынях, забяспечанае вадой, з багатай расліннасцю' і 'свабодны ад лёду ўчастак у Антарктыдзе' [БЭ, 1, с.7]; **акіян** 'неперарыўная водная абалонка Зямлі, якая акружае мацерыкі і астравы, мае агульны салявы састаў' і 'водная прастора паміж мацерыкамі' [Бул., 1, с.42]; **аназенез** 'тып эвалюцыйнага працэсу арганічнага свету, блізкі да прагрэсу' і 'працэс рэгенерацыі тканак' [Бул., 1, с.84].

Пытанне аб мнагазначнасці тэрмінаў непасрэдна звязана з праблемай узаемадзеяння тэрміна і кантэксту.

Сцвярджаючы незалежнасць тэрміна ад кантэксту, Д. С. Лотэ падкрэсліваў, што «сэнсавы змест тэрміна абумоўлены тым паняццем, якое дадзены тэрмін павінен выражаць, яго значэнне ... не можа залежаць ад таго сказа, у якім ён выкарыстаны, а павінна вызначацца толькі ўсёй сістэмай паняццяў і адпаведна тэрміналогіяй дадзенай галіны ведаў» [6, с.74]. Падтрымліваючы яго, А. А. Рэфармацкі даводзіць, што «...адназначнасць тэрміны атрымліваюць не праз умовы кантэксту, а праз прыналежнасць да пэўнай тэрміналогіі» [8, с.51]. Мы падтрымліваем погляд В.П. Даніленка і В.С. Ахманавай і лічым кантэкст адной з умоў дасягнення семантычнай адназначнасці тэрміна [3, с. 69; 1, с.8].

Большасць прыродазнаўчых тэрмінаў адпавядае патрабаванню монасемічнасці. З'явы ўнутрысістэмнай полісеміі праяўляюцца абмежавана як вынік пераносу значэння на аснове прасторавай або лагічнай сумежнасці, і ў такіх выпадках кантэкст з'яўляецца адной з умоў адбору патрэбнага значэння полісемічнага тэрміна.

Паколькі навука імкнецца пазбегнуць мнагазначнасці ў тэрміналогіі, то ў пэўных выпадках назіраецца тэндэнцыя дыферэнцыяцыі шляхам ужывання розных граматычных формаў: **амфібія** 'земнаводная жывёліна, лічынкі якой дыхаюць жабрамі, а дарослыя асобіны – лёгкімі' [ТСБМ, 1, с. 230] – **амфібіі** 'клас пазваночных жывёл' [ЭПБел, 1, с.89].

Сярод тэрмінаадзінак прыродазнаўства назіраецца **міжгаліновая мнагазначнасць**, калі лексема функцыянуе ў розных галінах навукі, але пры гэтым значэнні яе семантычна звязаны паміж сабой:

алахтоны 1) біял. 'арганізмы, якія насяляюць пэўную мясцовасць, але ўзніклі ў працэсе эвалюцыі ў іншым месцы'; 2) геал. 'горныя пароды, якія ўтварыліся ў выніку геалагічных працэсаў з матэрыялу, перанесенага з іншых мясцін' [Бул., 1, с.58];

адводак 1) бат. 'галінка або частка караня з вочкамі, пасаджаныя ў зямлю асобна ад мацярынскай расліны'; 2) пчал. 'пчаліны рой, які толькі што ўтварыўся і аддзяліўся ад старога' [ТСБМ, 1, с.123].

Падсумоўваючы ўсё вышэйсказанае, можна зрабіць вывад, што: 1) большасць прыродазнаўчых тэрмінаў адпавядае патрабаванню монасемічнасці; 2) з'явы ўнутрысістэмнай полісеміі праяўляюцца абмежавана як вынік пераносу значэння на аснове прасторавай або лагічнай сумежнасці; 3) для прыродазнаўчай тэрміналогіі характэрны выпадкі катэгарыяль-

най і міжгалінавай мнагазначнасці; 4) паколькі мова навукі імкнецца пазбегнуць мнагазначнасці ў тэрміналогіі, то ў пэўных выпадках назіраецца тэндэнцыя дыферэнцыяцыі шляхам ужывання розных граматычных формаў.

Прааналізаваны намі матэрыял дае падставы зрабіць вывад аб тым, што ў прыродазнаўчай тэрміналогіі прадстаўлена з'ява полісеміі як праяўленне сістэмных адносін, уласцівых тэрмінасістэме і лексіцы наогул, а гэта, у сваю чаргу, дае падставу кваліфікаваць дадзеную тэрміналогію як падсістэму агульналітаратурнай мовы.

Abstract. The paper considers the phenomena of intrasystem, categorical and intersystem polysemy in the terminology of natural sciences.

Умоўныя скарачэнні

БЭ – Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / Бел. энцыкл. і рэдкал.: Г.П.Пашкоў (гал. рэд.) і інш; маст.: Э.Э.Жакевіч, А.М.Хількевіч. – Мн.: БелЭн, 1996 - 2004.

Бул. – Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. / Булыка А.М. – Мн.: БелЭн, 1999.

Геарг. Бел. – Геаграфія Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мн.: БелЭн, 1992. – 383 с.

ГПТ – Геаграфічныя паняцці і тэрміны: Энцыклапедычны даведнік. – Мн.: БелЭн, 1993. – 333 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мн.: БелСЭ, 1977-1984.

ЭПБел – Энцыклапедыя прыроды Беларусі: у 5 т. – Мн.: БелЭн, 1983-1985.

Літаратура

1. Ахманова, О.С. Словарь омонимов русского языка [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Русский язык, 1976. – 448 с.

2. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке [Текст]: учеб. пособ. для филол. фак. ун-тов и пед. ин-тов. / Р. А. Будагов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1965. – 492 с.

3. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания [Текст] / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 247 с.

4. Как работать над терминологией: основы и методы [Текст]: пособ. сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч.-технич. терминологии АН СССР. – М.: Наука, 1968. – 75 с.

5. Квитко, И.С. Термин в научном документе [Текст] / И. С. Квитко. – Львов: Вища школа, 1976. – 126 с.

6. Лотте, Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики [Текст] / Д. С. Лотте. – М.: АН СССР, 1961. – 158 с.

7. Реформатский, А.А. Введение в языкознание [Текст]: учебник для филол. фак. пед. ин-тов. / А. А. Реформатский. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.

8. Реформатский, А.А. Что такое термин и терминология? [Текст] // Вопросы терминологии. – М.: АН СССР, 1961. – С. 46-54.

9. Стернин, И.А. Категориальная полисемия дейктического слова и статистическое определение главного значения [Текст] // Вопросы терминологии и лингвистической статистики: [сб. науч. ст.]. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1974. – С.77-84.

10. Толикина, Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина [Текст] // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии: [сб. науч. ст.]. – М.: Наука, 1970. – С. 53-67.